

ЕМПИРИЧНИ ОЦЕНКИ ЗА НАГЛАСИТЕ НА ЗАВЪРНАЛИТЕ СЕ БЪЛГАРСКИ ЕМИГРАНТИ¹

Анализиран е профилът на завръщащите се емигранти, техният задграничен опит и доходи, удовлетвореността и нагласите им за повторна (циклична) емиграция. Използвани са данни от уникално представително изследване на домакинствата и техните членове, които са били в чужбина през периода 2001-2005 г. Направени са оценки на два бинарни регресионни модела. Независимите променливи отразяват социално-демографския профил и опита в чужбина на завърналите се емигранти. Удовлетвореността е свързана с възраст, продължителност на престоя зад граница, квалифицирана работа и работа с официален договор, както и заетост в услугите. Въпросът “да замина ли отново” е с ясен утвърдителен отговор за завърналите се емигранти. Българският пазар на труда обаче е изправен пред сериозен дефицит в редица професии, което се потвърждава от констатацията, че по-високият образователен ценз действа като възпиращ фактор по отношение вероятността за повторна емиграция.

JEL: F22; J61

През последните близо 20 години България е страна, която генерира емиграция. Това е предизвикано в по-голяма степен от икономически, отколкото от демографски или политически обстоятелства. Българското население намалява с около 13% за 15-те години на преход (1989-2004 г.), или общо с около 1.2 млн. човека. От тях - с около 500 хил. поради отрицателен прираст на населението и с около 700 хил. в резултат от емиграцията (Mansoor и Quillin, 2007). По неофициални оценки *българската диаспора* възлиза на около 2.5 до 3 млн., а населението в страната не надвишава 7.5 млн. човека. Според оценките на Националния статистически институт (НСИ) за времето между последните две преброявания на населението – 1992 и 2001 г., средно около 22 хил. български граждани емигрират всяка година (Калчев, 2002; Минчев и др., 2004).

В началото на прехода голяма част от емигрантите са с висока квалификация. Това се възприема като загуба на трудови ресурси (човешки капитал) и на потенциал за развитието на страната (Minkov, 1994; Gachter, 2002). След 2001 г. сезонната емиграция започва да преобладава пред окончателната емиграция, т.е. повишава се мобилността на хората с невисока квалификация. Ситуацията е сходна с нагласите на населението в Централна и Източна Европа

¹ Изследването е направено с финансовата подкрепа на GDN-SEE – грант за научни изследвания на WIIW – Виена. Изказваме благодарност на нашия дискусант Дананжаян Срискандарая, на Владимир Глигоров, Михаел Ландесманн, Анна Иара и другите участници в семинара на GDN-SEE (май 2006 г., Виена) за техните полезни коментари и предложения. Признателни сме и на Робърт Лукас и останалите участници в семинара на GDN, проведен по време на 8^{та} конференция по глобално развитие (януари 2007 г., Пекин).

(ЦИЕ). *Българският случай*, разбира се, е сравним по-скоро с останалите страни от Югоизточна Европа – Румъния, Албания, държавите от бивша Югославия, Турция и дори Гърция преди 1981 г.

Микропроучванията се смятат за единственият адекватен източник на информация за съществуващите емиграционни нагласи. Такива проучвания се провеждат редовно у нас от международните институции като Международната организация за миграцията (МОМ) и по-рядко - от националната статистика и академични изследователски екипи. Въпреки това проблемите, свързани със завръщащите се емигранти, остават встрани от фокуса на изследванията. Извадковите проучвания сред завърналите се емигранти осигуряват подробна картина на мигрантската общност, на съществуващите нагласи за изпращане на средства в страната. Недостигът на емпирична информация за България ни мотивира да насочим изследователския си интерес именно към тази тема, ползвайки представително анкетно проучване.

Както в “изпращащата”, така и в “приемащата” страна могат да бъдат открити много гледни точки, някои от които противоречиви, за предимствата и недостатъците на трансграничната мобилност на населението. В това отношение страната ни не е изключение. Българското общество е свидетел на сериозен дебат по въпросите на емиграцията, особено от перспективата на пазара на труда в ЕС. Това ни мотивира допълнително да потърсим конкретни емпирични свидетелства, за да бъдат оценени разходите и ползите от “новата” българска емиграция. Очевидно оценката не може да бъде изчерпателна. Анкетното проучване сред завърналите се емигранти (в т.ч. сред намиращи се в момента в страната) представя ситуацията главно сред участниците в краткосрочна мобилност (т.нар. временни или сезонни емигранти, пребиваващи зад граница не повече от година). Ефектът от окончателната емиграция не може да бъде оценен задълбочено по този начин, особено като се има предвид окончателната емиграция на цели семейства (или обединяването на семейства зад граница).

Все пак използваният подход е оправдан поради нарастването на т.нар. повтаряща се (или вече циклична) икономическа емиграция. Наблюдаваната повтаряща се емиграция нараства след отпадането на визовия режим със страните от Шенген, когато българските граждани получават възможността да пребивават в тях 3 месеца без виза (Маркова и Райли, 2007; Генчева и др., 2003). Може да се твърди, че кратко- и средносрочната емиграция преобладават преди встъпването на страната в ЕС – доходите (т. нар. компенсации на български граждани в чужбина) са до голяма степен свързани със мобилността на завръщащите се емигранти. Това се потвърждава от сравнително ограничени брой публикации по въпроса, които разкриват редица особености на източноевропейската трансгранична мобилност и по-специално преобладаване на временната/сезонна мобилност и използването на доходите от чужбина за малък бизнес (Пирача и Викерман, 2003). Международната миграция на българските граждани до голяма степен е в контекста на вътрешноевропейската транс-

гранична мобилност. Налице са всички основания за хипотезата, че емигрантите от новите “изпращащи” страни от Югоизточна Европа се ориентират към новите “приемащи” страни от европейското Средиземноморие, т.е. посоката на емиграция вече не е просто “изток – запад” или “север – юг”, а и “юг – юг” в рамките на Европейския континент (Минчев, 2006).

Известно е, че вземането на решение за емиграция се основава на склонността да се минимизират рисковете при доходите и благосъстоянието в нестабилна среда (Тейлър, 1999; Старк, 1993; Старк и Лукас, 1988). Миграцията се “приема като неформална семейна договореност, с изгоди в областта на диверсификация на риска, задоволяване на потреблението и финансиране на инвестиции между поколенията, а трансферите от чужбина са централен елемент на подобни имплицитни договори” (Рапопорт и Докие, 2005, с. 10).

Изследванията на източноевропейската емиграция обикновено са в неизгодно положение поради ограничената информация, особено що се отнася до анализите на т.нар. завръщаща се емиграция (return migration). Анализирайки приноса на завръщащите се емигранти за развитието на преходните икономики, Леон-Ледесма и Пирача (2004) реализират макроиконометрични тестове, които показват, че завръщането е със значим положителен ефект върху нивото на производителност. Доходите от чужбина допринасят за увеличаването на инвестициите в “изпращащите” държави. Потреблението също търпи положително въздействие, но в по-малка степен, отколкото при инвестициите.

Емпиричните проучвания на поведението на завръщащите се емигранти определено са предизвикателство пред изследванията на източно-европейската емиграция. Ко и др. (2000) например представят иконометрични доказателства за това как завръщащите се емигранти се “представят” на работните си места в Унгария. Ограниченията пред подобни проучвания в България по-специално са: първо, липса на надеждна информация и предишни проучвания в страната по тези въпроси и второ, нееднозначността на каквито и да е субективни самооценки, особено като се има предвид високата динамика на процесите, трудностите при идентифицирането на моделите на поведение при изразходването на средства и изпращането на трансфери (Минчев, 2006). Доколкото въобще съществуват подобни изследвания, те само индиректно оценяват предмета – главно на базата на дълбочинни интервюта сред българските общности зад граница, изучавайки как емигрантите се представят (доколко са конкурентоспособни) в “приемащите” страни; или на основата на изследване на случаи в общности с висока емиграция, с оглед идентифициране нагласите в домакинствата, чиито членове са зад граница (Маркова и Саррис, 1997; Маркова и Райли, 2007; Генчева и др., 2003; Александрова, 2003).

Представително анкетно проучване и използвани данни

В разработката са използвани емпирични данни, събрани чрез представително извадково проучване сред 1000 български домакинства. Извадката е версия на двустепенен клъстърен модел, който обикновено се

използва от НСИ и професионалните социологически агенции в България. Гнезда домакинства от преброяване на населението са използвани като основни извадкови единици. Във всяка от тях на случайна основа са подбрани и интервюирани по 20 домакинства от градовете и 15 от селата. Всеки член на домакинството, който е бил в чужбина поне веднъж през последните 5 години (2001-2005 г.) за период от 3 и повече месеца и който в момента живее в страната, е определен като "завърнал се емигрант".

В първоначалната извадка 136 домакинства имат поне по един завърнал се емигрант (*домакинство със завърнал се емигрант*), но само в 110 от тях завърналите се бяха открити за интервю. Тъй като именно завърналите се емигранти са от основен интерес за изследването, извадката беше "подсилена" с още 52 такива домакинства, за които екипът разполагаше с информация от предишни представителни анкетни проучвания. С оглед да се провери дали добавените 52 случая не се отличават драстично от първоначално интервюираните 110 са проведени Хи-квадрат (Chi-square) тестове. Получените резултати потвърждават, че разпределенията по пол (при ниво на значимост 0.884), възраст (0.255), семейно положение (0.157), трудов опит (0.998) и продължителност на престоя в чужбина (0.311) не се различават съществено от първоначалната извадка. Ето защо смятаме, че информацията, получена от наблюдаваните домакинства със завърнал се емигрант, е надеждна за целите на това изследване.

Използваният въпросник съдържа пет отделни раздела. Първите два и последният (съответно А, В и Е) регистрират данни на ниво домакинство, докато С и D са предназначени да съберат данни от членовете на домакинствата, категоризирани като завърнали се емигранти. При наличието на повече от един завърнал се емигрант е интервюирано лицето с най-продължителен престой зад граница. Основните цели на проучването са да се осигури информация за профила на завърналите се емигранти, за техните разходи и спестявания зад граница, за удовлетвореността от престоя им в чужбина, както и за склонността им да емигрират отново.

Таблица 1

Разпределение на домакинствата в извадката по брой на завърнали се и настоящи емигранти

Завърнали се емигранти	Настоящи емигранти				Общо
	Няма такъв	1	2	3	
Няма такъв	821	30	12	1	864
1	71	27			98
2	16	8	11		35
3	2				2
4		1			2
<i>Общо</i>	<i>910</i>	<i>66</i>	<i>23</i>	<i>1</i>	<i>1000</i>

При последното преброяване на населението са регистрирани 2.922 млн. домакинства. За целите на анализа приемаме, че към края на 2005 г. домакинствата в България са общо 2.9 млн. Оценяваме *относителния дял домакинства с един или повече завърнали се емигранти* (пребивавали в чужбина след преброяването от 2001 г.) на около 13.6%,² т.е. почти в едно на всеки седем български домакинства поне един от неговите членове е бил зад граница през периода 2001-2005 г. за поне 3 месеца (вж. табл. 1). Имайки предвид предполагаемия брой домакинства в страната към края на 2005 г., *общият брой на тези със завърнали се емигранти* може да се оцени на около 394 000; а онези, чиито членове *в момента са зад граница*, възлизат на около 124 000 (4.3%). В допълнение, ако последните се добавят към домакинствата с *поне един завърнал се емигрант*, делът на домакинствата с *поне един завърнал се и/или настоящ емигрант* достига цели 17.9%, т.е. около 519 000 български домакинства участват (или са в досег с) в процесите на трансгранична мобилност на населението.

Друг ключов параметър е *средният брой лица на домакинство*, които са пребивавали в чужбина през 2001-2005 г. за 3 и повече месеца. Той е 0.178 (или 178 човека на 1000 домакинства), т.е. *общият брой завърнали се емигранти*, може да бъде оценен на около 516 хил. човека. Оценката за броя на *лицата, пребиваващи в чужбина*, е 115 на 1000 домакинства (0.115), или около 334 хил. човека са в чужбина по време на провеждане на изследването в края на 2005 г.

На тази основа в следващите раздели търсим отговори на въпроси като:

- Кои са основните социално-демографски характеристики на завърналите се български емигранти?
- Как са подготвени и финансирани техните заминавания?
- Кои са основните им дестинации ("приемащи" страни) и отрасли на заетост?
- Какви са техните разходи зад граница и каква част от доходите им са спестени (и вероятно изпратени в България)?
- Дали завърналите се емигранти са удовлетворени от престоя си в чужбина?
- И най-накрая, какви са техните миграционни намерения – ще останат или ще заминат отново?

Социално-демографски профил на завърналите се емигранти

Разпределението на интервюираните по пол, възраст, ниво на образование, семейно положение и сектор на заетост разкрива социално-демографския профил на завърналите се емигранти в сравнение с хората, пребиваващи в България (вж. табл. 2). Вижда се, че младите и хората на средна

² В изследването са представени само точкови оценки.

възраст (25-44 години) преобладават сред завърналите се емигранти. Нещо повече, близо половината от завърналите се жени са на възраст до 34 години.

Таблица 2

Демографски профил на завърналите се емигранти сравнен с профила на заетите в страната за 2005 (%)

	Извадка		Заети в България	
	Мъж	Жена	Мъж	Жена
	62.3	37.7	53.4	46.6
<i>Възраст</i>				
16-24	9.0	3.3	7.9	7.2
25-34	26.0	44.3	24.9	22.9
35-44	33.0	23.0	27.1	30.1
45-54	21.0	18.0	25.8	29.3
55 и повече	11.0	11.5	14.3	10.4
<i>Образование</i>				
Основно или по-ниско	18.8	26.2	19.7	32.4
Средно общо	18.8	31.1	48.7	32.6
Средно специално	43.6	18.0	11.6	19.5
Полувисше и висше	18.8	24.6	20.0	15.6
<i>Семеен статус</i>				
Неженен/неомъжена	22.0	13.3	–	–
Женен/омъжена	71.0	66.7	–	–
Разведен/вдовец	7.0	20.0	–	–
<i>Сектор на заетост</i>				
Земеделие/лесовъдство	20.0	13.1	10.8	6.9
Промисленост	38.0	3.3	38.9	28.9
Услуги	42.0	83.6	50.3	64.3

Източник: Изчисленията на авторите и тримесечните издания "Заетост и безработица" на НСИ, 2005. Общият брой завърнали се емигранти в извадката е 162 (непретеглени). Средногодишният брой на заетите в страната през 2005 г. е 2.981 млн. човека.

Заслужава да се обърне внимание на някои специфични черти от профила на завърналите се емигранти:

- Около две трети от всички са мъже. Простото сравнение между дяловете - мъже и жени завърнали се емигранти, със съответните цифри за заетите в България показва, че мъжете са по-мобилни от жените.

- Преобладаващата част от анкетираните са били женени/омъжени; делът на семейните мъже надхвърля този на семейните жени с около 4%.

- Налице е съществена разлика между дела на жените, завърнали се емигранти (на възраст между 25-34 години), в сравнение с дела им сред жените, заети в България - 44.3% от завърналите се жени са на възраст между 25-34 години срещу само 22.9% за същата възрастова група жени,

работещи в България. Същевременно делът на жените над 45-годишна възраст, заети в България, е по-висок спрямо този на завърналите се от чужбина българки от тази възрастова група. Следователно младите българки са по-мобилни в сравнение с жените от по-горните възрастови групи.

- Делът на завърналите се емигранти със средно и по-високо образование общо е 80%, а на анкетираните със средно специално образование възлиза общо почти на 40%. Около половината от мъжете, завърнали се от чужбина, са със средно специално образование. За разлика от тях при завърналите се жени процентът с такова образование е по-нисък. Подобно разпределение се наблюдава при завърналите се емигранти със средно общо образование, но този път в полза на жените – техният дял е почти два пъти по-висок спрямо този на мъжете. Същевременно делът на завърналите се емигранти мъже със средно специално образование е значително по-висок в сравнение с мъжете с аналогична подготовка, ангажирани в страната. Аналогично – делът на жените с полувисше и висше образование, които са се върнали от чужбина, е по-висок, в сравнение с българките, работещи в страната.

- Данните показват преориентация на професионалния профил на българите, работещи в чужбина. Може да се отбележи по-високата заетост в селското стопанство. Жените са заети в промишлеността много по-често в България, отколкото в чужбина, докато в сферата на услугите заетостта им е по-висока зад граница. Очевидно тези резултати показват началото на по-сериозни промени в професионалния профил на трудоспособното българско население, дължащи се на трудовата емиграция.

Как е подготвено и финансирано заминаването?

Въпросите от раздел С на анкетата позволяват да се идентифицира как се организира самото заминаване - степен на подготвеност от гледна точка на настаняване и заетост в “приемащите” страни; разходи, свързани с тази подготовка и т.н. Независимо от относително високото образователно равнище на завърналите се емигранти голяма част от тях заминават без *познания на езика* в държавата-домакин. Почти половината от анкетираните (44%) не владеят, а други около 31% имат елементарни знания за съответния официален език. Всеки седми обаче владее свободно езика (14%), а 11% го ползват на задоволително ниво преди заминаването си. Около 1/2 от анкетираните ползват автобусен превоз (53%), а съответно 25 и 14% предпочитат самолет или пътуват с автомобил. Това е разбираемо, предвид географската близост на основни дестинации и предлагането на транспортни услуги, получили развитие след началото на системните промени и улесняващи трансграничната мобилност на българското население. Не е изненада, че средната цена на заминаване е сравнима със средномесечните разходи в “приемащите” страни.

Необходимо е да се отбележи, че информацията, получена от интервюираните завърнали се емигранти, потвърждава наличието на т.нар.

емигрантски мрежи. Например около 75% от респондентите заявяват, че са подготвили настаняването си в държавата-домакин още преди да заминат. В повече от 1/3 от случаите подслонът е осигурен от сънародници, установили се вече в съответната приемаща страна, а в останалите случаи – от посредническа фирма или лице, предлагащи работното място (16%) или от самия работодател (22%). Въпреки това 1/4 от респондентите заминават без подсигурен подслон. При завърналите се жени този процент е по-нисък - около 13%. Почти половината от тях се настаняват при техни близки, членове на семействата им и др.

Таблица 3

Разпределение на анкетираните по наличие на работно място преди заминаването им

Имахте ли вече работа в чужбина в момента на заминаването ви?	Мъж	Жена	Общо
Не	25.7	29.5	27.2
Да, с формален договор с работодател	31.7	11.5	24.1
Да, чрез устна договорка с работодател	6.9	6.6	6.8
Да, с договор чрез контактна/посредническа фирма или лице	7.9	13.1	9.9
Да, чрез устна договорка с контактна/посредническа фирма или лице	5.0	4.9	4.9
Да, чрез уговорка, осигурена от роднини/приятели в съответната държава	16.8	27.9	21.0
Да, друго	5.9	6.6	6.2
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>

Подобна ситуация се наблюдава по отношение осигуряването на работа преди заминаването – над 70% от завърналите се емигранти заявяват, че са имали работно място, преди да напуснат България (табл. 3). Те разчитат главно на съдействие от страна на работодатели или познати, живеещи в съответната страна. Съществуват обаче различия в зависимост от пола на респондентите. Докато около 30% от жените емигранти не са имали уговорка за работа, преди да заминат, при мъжете този дял все пак е 1/4.

Почти две трети от анкетираните изразходват до около 500 EUR при подготовката на своето заминаване, а поне 700 EUR са били необходими на около 20% от респондентите. *Средната цена за подготовка на заминаването* на завърнал се емигрант възлиза на около 390 EUR. Като се има предвид, че почти 516 000 човека са били в чужбина за определено време през последните пет години, може да се заключи, че те изразходват общо над 200 млн. EUR за подготовка на заминаването си. По този начин първоначалната “цена” на българската емиграция може да се оцени на около 40 млн. EUR средногодишно.

Емигрантски опит – дестинации, продължителност на престоя и възможности за работа

Конкретен набор от въпроси в раздел С на анкетата се използва и за открояване на основните дестинации на емиграцията, продължителността на престоя зад граница, икономическия сектор, в който намират работа. Очевидно държавите-членки на ЕС са били водещите дестинации за завърналите се български емигранти (табл. 4).

Таблица 4

Разпределение на анкетираните по държави на пребиваването им в чужбина (%)

Държава, регион	Мъже	Жени	Общо
Германия	18.4	13.1	16.4
Гърция	11.2	23.0	15.7
Испания	12.2	9.8	11.3
Италия	12.2	6.6	10.1
Друга държава от ЕС/ЦЕ	23.5	24.6	23.9
Турция	5.1	8.2	6.3
САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия	7.1	9.8	8.2
Други държави (Русия, Израел, ...)	10.2	4.9	8.2
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>
Южни страни-членки на ЕС	39.8	45.9	42.1
Други държави в ЕС и Западна Европа	42.9	39.3	41.5
Други държави	17.3	14.8	16.4
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>

Германия остава най-атрактивната дестинация, особено за мъжете емигранти. Струва си да се отбележи обаче, че средиземноморските държави от ЕС (Гърция, Испания и Италия) са привлекли около 37% от завърналите се. А ако към тази група се добавят и страни като Португалия, Кипър и Малта, се оказва, че почти 42% от завърналите се емигранти предпочитат т.нар. южноевропейски дестинации.

Средната продължителност на престоя на завърналите се емигранти е около година и половина – 17.3 месеца (вж. табл. 5). Около 2/3 от тях обаче са пребивавали в съответните държави не повече от една година. По-специално краткосрочната миграция преобладава в южните страни-членки на ЕС (75% от респондентите, пребивавали в Южна Европа) в сравнение с останалите европейски дестинации - 57%. Прави впечатление, че над 1/3 от респондентите - 38.5%, пребивават повече от 2 години именно в последните страни.

Таблица 5

Разпределение на анкетираните по продължителност на престоя им в чужбина*

Продължителност на престоя в чужбина	ЕС - южен	Други в ЕС	Турция и "RoW"	Общо
Не повече от 3 месеца	24.6	17.3	24.2	22.0
Над 3 до 6 месеца	30.8	19.2	12.1	22.7
Над 6 до 12 месеца	20.0	21.2	24.2	21.3
Над 1 до 2 години	7.7	3.8	18.2	8.7
Над 2 години	16.9	38.5	21.2	25.3
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>
Средна продължителност на престоя в чужбина: 17.3 месеца (1.5 години)				

* Изчисленията се базират на 152 непрегледени отговора. "ЕС-южен" включва Гърция, Италия, Испания, Португалия, Кипър и Малта; "RoW" ("останалият свят") включва САЩ, Канада, Австралия, Нова Зеландия, Израел, Русия и др.

Правдоподобно обяснение на предпочитанията по отношение на дестинации и продължителност на престоя ни дава анализът на заетостта по сектори на завърналите се от чужбина. Над 17% от анкетираните са заети в селското стопанство, толкова са и в строителството. Всеки седми е ангажиран в транспортния сектор, а всеки шести – в туризма (табл. 6).

Таблица 6

Разпределение на анкетираните по сектор на заетост (%)

В какъв сектор работехте?	Мъже	Жени	Общо
Селско стопанство	20.0	13.1	17.4
Строителство	28.0	–	17.4
Промисленост, Занаяти	10.0	3.3	7.5
Транспорт	22.0	3.3	14.9
Туризм (барове, хотели, ресторанти)	10.0	27.9	16.8
Почистване	–	11.5	4.3
Отглеждане на деца, здравеопазване	–	9.8	3.7
Грижи за възрастни/болни/инвалиди	–	16.4	6.2
Наука/образование	1.0	4.9	2.5
Други	9.0	9.8	9.3
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>

По-голяма част от жените са заети в дейности като обслужване на домакинства и социални услуги - грижи за деца и възрастни (38%), а също и в туризма (28%). Те намират работа в по-малка степен и в сфери като селско

стопанство, промишленост, образование и др., докато мъжете намират работа основно в строителството, транспорта, земеделието. Прави впечатление, че от пребивавалите в Южна Европа около 36% са ангажирани в селското стопанство, докато 43% от пребивавалите в останалите европейски страни-членки на ЕС намират работа в строителството и туризма.

Същевременно повечето от завърналите се мигранти (78%) *нямат контакти* с местната трудова администрация. Това обаче не може да служи за оценки на т.нар. недокументирана емиграция. Контактите с местната администрация по заетостта са прерогатив на самите работодатели. По-голямата част (две трети) от респондентите, имали такива контакти, подчертават добро-намереното отношение на местните служители по заетостта. Най-вероятно това са предимно хора с “документиран” престой - притежаващи официални разрешителни за работа; били на позиция, позволяваща им да се обръщат към трудовата администрация в “приемащата” страна. Така или иначе, очевидно услугите, предлагани от администрацията по заетостта и от социалните системи в държавите-домакини, удовлетворяват емигрантите. Това без съмнение е стимул за *последващо заминаване* зад граница.

Очевидно типичният завърнал се емигрант е зает в сравнително понископлатените сегменти на пазара на труда с работа от типа “3-d” (difficult, dirty, dangerous – трудна, опасна, неекологична) (Мартин, 2003), непривлекателна за местните работници. Типът икономика и пазар на труда в Южна Европа *позволяват по-гъвкавото ангажиране* на предлаганите квалификационни умения и труд от ЦИЕ спрямо останалите региони на континента. В същото време обаче повече от половината анкетираните (52%) категоризират професията си в чужбина като квалифицирана. Мнозинството от анкетираните (цели 83%) заявяват, че са били наети на пълен работен ден, а почти половината от завърналите се мигранти (48%) твърдят, че са сключили официален договор с техния работодател.

Разходи и спестявания зад граница

Друга цел на изследването е да се оцени “поведението” на емиграцията по отношение на разходи и спестявания зад граница. Тук се разглеждат размерът и структурата на разходите въз основа на информацията, предоставена от завърналите се емигранти. Направен е опит да се оцени равнището на доходите и съответно на спестяванията на българската емигрантска общност. Предполагаме, че основната част от спестяванията се превеждат в страната (по банков път или лично – при завръщането на пребивавалите зад граница).

Не е изненада, че около половината от българските граждани, които са били в чужбина през 2001-2005 г. харчат до 100 EUR на месец за хранителни продукти (вж. табл. 7). Приблизително толкова са и хората, които плащат незначителни суми (под 50 EUR) за наем на жилище. Почти двойно по-малко са онези, които са с по-високи разходи за прехрана и наем (над 150 EUR на

месец на човек). Важно е обаче да се отбележат сравнително високите нива на разходите за транспорт и социални контакти спрямо тези за прехрана и подслон. Около 18% от анкетираните обявяват допълнителни разходи от около 100 EUR на месец, несвързани с издръжката им. Твърде умерените нива на разходите имат своето обяснение в сферата на заетост – земеделие, грижи за деца, възрастни и др., туризъм, при които обикновено се осигурява подслон и дори храна. Така или иначе средномесечните разходи на човек зад граница могат да бъдат оценени на около 360 EUR.

Таблица 7

Размер и структура на разходите в държавата-домакин

Приблизителна средномесечна сума на текущите разходи по време на престоя в чужбина	Жилище (%)	Храна (%)	Транспорт (%)	Социални контакти (%)	Друго (%)
Подобни разходи не са отчетени при:	32.7	16.0	22.2	24.1	56.2
До 50 EUR	19.1	16.0	38.9	39.5	12.3
50-100 EUR	13.6	17.3	20.4	15.4	13.6
100-150 EUR	8.6	19.1	8.6	10.5	8.0
150-200 EUR	8.6	14.8	4.9	6.2	3.1
Над 200 EUR	17.3	16.7	4.9	4.3	6.8
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>
Месечно средно (EUR)	79.8	104.3	55.6	55.1	44.0

Около половината от всички завърнали се харчат в чужбина не повече от $\frac{1}{4}$ от доходите си. Може да се предположи, че 75% от анкетираните спестяват около две трети от тях (вж. табл. 8). Нещо повече, мнозинството от завърналите се емигранти (около 90%) изразходват не повече от половината от доходите, заработени в съответната “приемаща” държава. Резултатите от табл. 8 подкрепят очакваната разлика в модела на изразходване на средства между пребивавалите в чужбина за време до 1 година и пребивавалите над 1 година. Почти всички краткосрочни емигранти изразходват зад граница не повече от половината от получените там доходи; докато при пребивавалите за по-продължителен период този дял спада на около $\frac{3}{4}$. В същото време всеки 10 от дългосрочно пребивавалите зад граница изразходва там целия си доход. Не се наблюдават съществени разлики при разходите на мъжете и съответно на жените, завърнали се от чужбина. Различия обаче има в зависимост от дестинациите на емиграцията – завърналите се от Южна Европа са по-склонни да ограничават своите разходи в сравнение с тези от останалите страни-членки на ЕС.

Таблица 8

Дял на текущите разходи в чужбина

Какъв дял от вашите месечни доходи е трябвало да похарчите в чужбина?	Продължителност на престоя в чужбина		Общо
	До 1 година	Повече от 1 година	
До 1/4	57.4	34.0	49.3
Около 1/3	22.3	30.0	25.0
Около 1/2	17.0	12.0	15.3
Около 2/3	1.1	10.0	4.2
Около 3/4		4.0	1.4
Почти всичко	2.1	10.0	4.9
<i>Общо:</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>	<i>100.0</i>

Въз основа на представената тук информация оценяваме дела на разходите на българската емиграция зад граница на 34.8% от заработените зад граница доходи (табл. 9).

Оценката за доходите на завърналите се от чужбина се прави индиректно. Преценено беше, че директните въпроси за доходи, трансфери и др. просто няма "да работят". Ето защо оценените доходи се основават на информацията, получена на въпроса за: първо, относителния дял на неговите/нейните месечни разходи и, второ, техния дял в получените доходи. По този начин средните месечни доходи в чужбина на завърнал се емигрант се оценяват като съотношение между средната абсолютна стойност на месечните разходи и техния дял, посочени от респондента.

Таблица 9

Оценени доходи на завърналите се от чужбина емигранти

Средни месечни доходи (EUR)	Случаи	Процент
До 500	36	24.2
500 – 1000	58	38.9
1000 – 1500	19	12.8
1500 – 2000	24	16.1
Над 2000	12	8.1
<i>Общо:</i>	<i>149</i>	<i>100.0</i>
Средни доходи на завърнал се мигрант (EUR)	1035.9	
Коефициент на вариация (%)	70.2	
Средни разходи на завърнал се мигрант (EUR)	360.2	
Дял на разходите в доходите (%)	34.8	

В табл. 9 е представено разпределението на завърналите се според техните средни месечни доходи. Като се имат предвид данните от Евростат за 2005 г., средните месечни доходи на българските емигранти не се отличават съществено от минималната месечна заплата за ЕС-15.³ Почти две трети (63%) от завърналите се обаче работят за по-ниско възнаграждение. В същото време доходите им са около 5-7 пъти по-високи от средната месечна заплата у нас. Българската емиграция в масовия случай все още се позиционира в по-нискодоходните сегменти на европейския пазар на труда. Имайки предвид обаче разликата в доходите между "приемащите" страни (в случая ЕС-15) и България, очакваме висока удовлетвореност сред завърналите се от престоя им зад граница.

Удовлетвореност от престоя зад граница

Получената информация за удовлетвореността на анкетираните от пребиваването им в чужбина разкрива редица фактори за успеха на *решението да се емигрира*. Трябва да се подчертае, че над 84% от всички отговорили са удовлетворени – изцяло или до известна степен, от престоя си. Най-висока е удовлетвореността от наличието на квалифицирана работа, както и от работа с официален договор (табл. 10). Трябва да се отбележи все пак силната взаимозависимост между тези две характеристики (по Крамер $V = 0.765$ на ниво на значимост 0.01 от Хи-квадрат теста). Очевидно квалифицираната работа документира емиграцията, предполагайки официален договор с работодател. Обратното също е вярно.

Таблица 10

Удовлетвореност сред завърналите се емигранти

Лична оценка на основните трудови характеристики	С21. Удовлетворени ли сте от престоя си в чужбина по отношение на професионалния напредък (придобити ценни умения/опит от полза за вас в България)?				
	Да, напълно	Да, донякъде	Не	Общо	
		31.1	53.4	15.5	100.0
Работа на пълен работен ден:	Не	27.3	45.5	27.3	100.0
	Да	30.8	55.4	13.8	100.0
Квалифицирана работа:	Не	20.0	54.3	25.7	100.0
	Да	40.5	53.2	6.3	100.0
Официален договор:	Не	20.3	58.2	21.5	100.0
	Да	40.8	50.0	9.2	100.0
Нетни средни месечни доходи (EUR)		754.1	715.3	376.1	674.4

³ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Както можеше да се очаква, нивото на професионална удовлетвореност се отнася за определени сектори на заетост. Най-удовлетворените от своите работни места в чужбина са ангажираните в транспорта и туризма. Значителен дял (30-40%) от определено недоволните завърнали се са ангажирани в селското стопанство или с домакинска работа, грижа за деца и възрастни и др. Различия в удовлетвореността се откриват в зависимост от дестинациите. Почти всеки четвърти, пребивавал в Южна Европа, не е удовлетворен от престоя си. Що се отнася до завърналите се от другите европейски дестинации или отвъд океана, почти всеки респондент е повече или по-малко удовлетворен. Различията в нивата на получаваните доходи също въздействат върху степента на удовлетвореност на завърналите се емигранти. Наблюдаваните различия в средните месечни доходи (без разходите, възникнали в чужбина) са статистически значими (на ниво 0.01) тогава, когато се сравняват неудовлетворени и напълно или частично удовлетворени от престоя си завърнали се емигранти.

За да се определят нетните ефекти на определящи за удовлетвореността от престоя зад граница фактори, оценяваме бинарен логистичен регресионен модел. Зависимата променлива разграничава напълно удовлетворените (кодирани с "1") от онези, които са удовлетворени в някаква степен или въобще не са доволни (кодирани с "0"). Наборът от независими променливи отразява основните социално-демографски променливи и характеристики на работата, упражнявана в чужбина (вж. табл. А1 в приложението).

Таблица 11

Бинарна логистична регресия за удовлетвореността от работата в чужбина

Независими променливи	B	Exp(B)
Пол	-0.315	0.730
<i>Възраст</i>	<i>0.062***</i>	<i>1.064</i>
<i>Продължителност на престоя</i>	<i>0.038***</i>	<i>1.039</i>
Работа, уредена преди отпътуването	-0.697	0.498
Заетост в селското стопанство	0.077	1.080
<i>Заетост в услугите</i>	<i>1.084*</i>	<i>2.956</i>
Липса на контакт със службите по заетостта	0.168	1.183
Работа на пълен работен ден	0.548	1.729
<i>Квалифицирана работа</i>	<i>1.013*</i>	<i>2.754</i>
<i>Работа по официален договор</i>	<i>0.895*</i>	<i>2.447</i>
Нетни месечни доходи (€)	-0.000003	1.000
% на коректно предвидените случаи		79.9
R ² на Кокс и Снел		0.252
Брой наблюдения		139

Забележка: (*) значими на 0.10 ниво; (**)значими на 0.05 ниво; (***)значими на 0.01 ниво.

Забелязват се статистически значими нетни ефекти за възраст, продължителност на престоя в чужбина, наличието на квалифицирано занятие по официален договор с работодател и заетост в услугите (вж. табл. 11). Интересен е резултатът при възрастта на завърналите се емигранти – по-възрастните обикновено са по-удовлетворени от работата си зад граница в сравнение с по-младите. Продължителността на престоя, квалифицираната работа и наличието на официален трудов договор водят до висока удовлетвореност, което се потвърждава от положителния нетен ефект на тези независими променливи. За разлика от селското стопанство заетостта в услугите също води до по-висока удовлетвореност (противоположно на заетостта в промишлеността и строителството, където, подобно на селското стопанство, ангажираността вероятно е свързана с по-тежки условия на труд и по-ниска квалификация). Що се отнася до различията в доходите сред завърналите се емигранти, при тази променлива за разлика от очакваното не се получава значим нетен ефект. Очевидно факторите, свързани с висока удовлетвореност от престоя в чужбина; както и драстичната разлика в доходите между “приемащите” страни и България, ще продължат да “изтласкват” българското население зад граница дори и след като вече сме член на ЕС.

Нагласи на завърналите се български емигранти за повторна емиграция

Вероятността за повторна емиграция се оценява на базата на отговорите на следните два въпроса: “D1. Колко вероятно е за вас да отидете в чужбина отново?” и “D2. Каква е желаната продължителност на планирания престой в чужбина?”

Таблица 12

Вероятност за повторна емиграция

D2. Каква е желаната продължителност на възнамерявания престой в чужбина?	D1. Доколко вероятно е да заминете в чужбина отново?				Общо
	Много вероятно	Донякъде вероятно	Малко вероятно	Не е вероятно	
	37.7	21.0	17.9	23.4	100.0
Няколко месеца	39.3	32.4	55.3	–	41.5
Около 1 година	21.3	41.2	37.9	–	30.1
Няколко години	26.2	20.6	3.4	–	19.5
Емиграция завинаги	13.2	5.8	3.4	–	8.9
Общо:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Забележка. Всички 162 анкетираните са отговорили на въпроса за вероятността да заминат повторно. Кръстосаната таблица е получена за 124 анкетираните, които са изказали някакви намерения за повторна миграция.

Оценките, получени само за завърналите се, са по-високи в сравнение със стандартните нагласи за потенциална емиграция от страната (вж. Минчев и др.,

2004). Около 59% от анкетираните изразяват желание да заминат отново. Само за една четвърт не съществува такава възможност. В същото време нагласите за емиграция на трудоспособното българско население не надвишават 18-20% през 2001 и 2003 г. (Минчев, 2006). Интересно е да се отбележи, че почти 60% от завърналите се, за които е много вероятно да заминат отново, биха сторили това за не повече от 1 година, същевременно обаче около 40% от тях биха емигрирали за по-продължителен период или дори завинаги.

За оценка на факторите за повторна емиграция отново използваме бинарен регресионен модел. Зависимата променлива в него е получена от въпроса “Колко вероятно е за Вас да отидете в чужбина отново?”, където “1” е за “много вероятно” или “донякъде вероятно”, а “0” - за “малко вероятно” или “не е вероятно”. Средните стойности и стандартни отклонения на независимите променливи са представени на табл. А2 в приложението. Най-големи разлики между целевата и референтната групи се наблюдават по отношение на:

- пол - жени са 43% в референтната и 33% в целевата група;
- образование - 27% по-добре образовани от онези, които не е вероятно да ре-мигрират, срещу 17% за онези, които е вероятно да заминат отново;
- семейно положение - 88 и 56% за семейните в съответните групи;
- “напълно” удовлетворени от работата в чужбина - 21 срещу 37%;
- ниво на доход - около 600 EUR срещу 730 средни нетни месечни доходи;
- наличие на роднини в чужбина - 13 срещу 28%.

Таблица 13

Бинарна логистична регресия за вероятността от повторна миграция

Независими променливи	B	Exp(B)
Пол	-0.607	0.545
Възраст	-0.038*	0.963
Образование (полувисше или висше)	-1.263**	0.283
Семеен статус	-1.830***	0.160
Брой деца	0.156	1.169
Големина на домакинството	0.313	1.368
Продължителност на престоя в чужбина	0.001	1.001
Удовлетвореност	1.335***	3.802
Нетни месечни доходи (€)	0.001**	1.001
Наличие на роднини в чужбина	1.176**	3.242
% на коректно предвидените случаи	73.8	
R ² на Кокс и Снел	0.266	
Брой наблюдения	145	

Забележка: (*) значими на 0.10 ниво; (**)значими на 0.05 ниво; (***)значими на 0.01 ниво.

Половината от шестте тествани социално-демографски променливи показват значителни ефекти върху вероятността за повторна емиграция (табл. 13). По-възрастните, както и семейните са по-малко склонни да напуснат страната отново. За респондентите с по-високо образование (висше и полувисше) обаче е по-малко вероятно да заминат отново. Статистически значим ефект не се наблюдава по отношение на броя на деца в домакинството, нито по пол. В случая тези променливи нито съдържат, нито подтикват повторната емиграция сред завърналите се от чужбина.

Най-забележимите ефекти (с отношение на вероятностите, по-високо от 3) са получени за удовлетвореността от предходно пребиваване и за наличието на близки зад граница. Тогава, когато завърналите се са с висока удовлетвореност от престоя си в чужбина, *вероятността от повторна/ последваща емиграция* определено е висока (при равни други условия). Да не забравяме, че високата удовлетвореност най-често се дължи на наличието на квалифицирана работа и договор (обикновено в сферата на услугите). Аналогично, установяването на член от домакинството зад граница също може да бъде определено като водещ стимул за повторно заминаване.

Същевременно оцененият модел не откроява нетен ефект на независимата променлива – продължителност на предходен престой зад граница. Въпреки ограничени ефект на нетното месечно възнаграждение (отношението на вероятностите за променливата на дохода е близко до единица) може да се заключи, че възможността за добре платена работа зад граница (спрямо стандартите в страната) също мотивира *вземането на решение за повторна/ последваща емиграция*.

*

Може да се очаква все по-отчетливо въздействие на съвременната трансгранична мобилност върху трудовия и квалификационния статут на българската работна сила – в и извън страната. Вече са налице сериозни различия в трудовия опит и образователен ценз на завръщащите се емигранти и на хората, търсещи реализация единствено на българския пазар на труда. Очевиден е високият интерес в търсенето на реализация в страните от ЕС-15. Впечатляващата удовлетвореност от престоя зад граница е значително по-висока сред завръщащите се от страни като Германия в сравнение с южно-европейските дестинации. Неудовлетворени остават много от хората, работили в земеделието или в социалната сфера – грижа за възрастни и деца.

У нас се чувства дефицит на професии, изискващи средно специално образование (Доклад на Съвета за социално-икономическо развитие; Становище на Българска стопанска камара и др.). Това вероятно обяснява и изненадващата донякъде констатация, че образованието постепенно се превръща в задържащ фактор по отношение желанието на завърналите се емигранти да заминат отново. И все пак отговорът на въпроса “Да останеш или да заминеш отново?” е еднозначен. Завърналите се емигранти са много по-склонни да заминат отново в сравнение с хората без такъв опит. Високата удовлетвореност от предходен престой, както и наличието на близки зад граница са сред водещите мотиви за това.

Описание на променливите

Пол	1 за "жена"; 0 за "мъж"
Възраст	Брой години
Семеен статус	1 за "женен"; 0 за друго
Образование	1 за "висше"; 0 за друго
Деца в домакинството	Брой деца
Размер на домакинството	Брой членове в домакинството
Продължителност на престоя в чужбина	Брой месеци
Работно място в чужбина преди заминаването	1 – за "да"; 0 – за "не"
Заетост в селското стопанство	1 за селско стопанство; 0 за услуги или промишленост
Заетост в услугите	1 за услуги; 0 за селско стопанство или промишленост
Без контакти с местната администрация по заетостта	1 за "без контакти"; 0 за други
Работа на пълно работно време	1 за "да"; 0 за "не"
Наличие на квалифицирана работа	1 за "да"; 0 за "не"
Работа по официален договор с работодател	1 за "да"; 0 за "не"
Месечни доходи в чужбина	Среден месечен доход в чужбина, чисти настоящи разходи (EUR)
Удовлетвореност от работата зад граница	1 за "напълно"; 0 за "до някаква степен" или "никак"
Наличие на роднина/и в чужбина	1 за "поне 1"; 0 за няма

Таблица А2

Описателни характеристики

Променливи	Вероятност за повторно заминаване:				Общо	
	Малка/ не е вероятно		Голяма/ донякъде вероятно			
	Средно	Станд. откл.	Средно	Станд. откл.	Средно	Станд. откл.
Пол (жена)	0.433	0.499	0.330	0.473	0.373	0.485
Възраст	41.4	11.3	38.0	11.0	39.4	11.2
Образование (висше)	0.269	0.447	0.170	0.378	0.211	0.409
Семеен статус	0.879	0.329	0.559	0.499	0.692	0.463
Брой деца	0.836	0.863	0.832	0.953	0.833	0.914
Размер на домакин- ството	3.52	1.21	3.73	1.28	3.64	1.25
Продължителност на престоя	14.6	15.7	19.0	19.4	17.2	18.0
Удовлетвореност	0.212	0.412	0.372	0.486	0.306	0.462
Месечен доход	599.0	543.6	729.6	575.0	674.4	563.8
Роднина/и в чужбина	0.134	0.344	0.284	0.453	0.222	0.417

Използвана литература

Александрова, Г. и др. Средствата на емигрантите надхвърлиха чуждите инвестиции. - Капитал, февруари 2003, бр.7.

БСК. Българска стопанска камара, 2007, www.bia-bg.com

ИСС Доклад на Икономическия и социален съвет на България, 2006, www.esc.bg

Генчева, Р., П. Кабакчиева и П. Коларски. Социалното влияние на сезонната миграция. Доклад на страната по проекта на Европейската комисия "Споделяне на опит: Миграционни тенденции в избрани страни кандидати и усвоени уроци от "новите държави на имиграция" в ЕС и Австрия". Т. I – България, Виена: IOM, 2003.

Калчев, Й. Териториална мобилност на населението, кн. 3 от том 6 "Извадки проучвания", 2001 Преброяване на населението и домакинствата в България. С.: НСИ, 2002.

Минчев, В. Съвременната българска емиграция. - В: Сближаване и Европейски фондове. Икономически доклад за президента на Република България, 2006, с. 135-144.

Минчев, В., В. Бошнаков, Й. Калчев, В. Гоев. Българската емиграция в началото на XXI в.: оценка на нагласите и профила на потенциалните емигранти. - Икономическа мисъл, 2004, N 5.

Co, C. Y., I. Gang, and M. Yun. Returns to Returning. - Journal of Population Economics, 2000, Vol. 13, p. 57-79.

Gachter, A. The Ambiguities of Emigration: Bulgaria since 1988. - International Migration Papers N 39, Geneva: ILO, 2002.

Leon-Ledesma, M., and M. Piracha. International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe. - International Migration, 2004, Vol. 42 (4), p. 65-83.

Mansoor, A., and B. Quillin. Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington DC: The World Bank, 2007.

Markova, E., B. Reilly. Bulgarian Migrant Remittances and Legal Status: Some Micro-level Evidence from Madrid. - South-Eastern Europe Journal of Economics, 2007, Vol. 5 (1), p. 55-69.

Markova, E., and A. Sarris. The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labor Market. - South European Society & Politics, 1997, Vol. 2 (2), p. 55-77.

Martin, P. Managing International Labor Migration in the 21st Century. - South-Eastern Europe Journal of Economics, 2003, Vol. 1 (1), p. 9-18.

Minkov, M. La migration internationale en Bulgarie. - Revue Europeenne des Migration Internationales, 1994, Vol. 10 (2), p. 163-173.

Mintchev, V. External Migration and External Migration Policy in Bulgaria. - South-Eastern Europe Review for Labour and Social Affairs, 1999, Vol. 2 (3), p. 123-150.

Mintchev, V., and V. Boshnakov. The Profile and Experience of Return Migrants: Empirical Evidence from Bulgaria. - South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, 2006, Vol. 9 (2), p. 35-59.

Piracha, M., and R. Vickerman. Immigration, Labour Mobility and EU Enlargement. – In: C.Jenkins and J.Smith (eds.). Through the Paper Curtain: The Insiders and Outsiders in Europe. Chatham House Papers, London: Blackwell Publ., 2003.

Rapoport, H., and F. Docquier. The Economics of Migrants' Remittances. IZA Discussion Paper N 1531, 2005.

Stark, O., and R. Lucas. Migration, Remittances, and the Family. - Economic Development and Cultural Change, 1988, Vol. 36 (3), p. 465-481.

Stark, O. The Migration of Labor. Oxford and Cambridge, MA: Basil Blackwell Publ., 1993.

Taylor, J. E. The New Economics of Labour Migration and the Role of Re-mittances in the Migration Process. - International Migration, 1999, Vol. 37 (1), p. 63-88.

10.IV.2007 г.